

FEHÉR JÓZSEF

Gondolatok a '80-as évek értelmiségének szerepfelfogásáról Magyar Zoltán apropóján

Magyarországon, a 80-as években, az *értelmiség önképét* a korszak jellemző társadalmi kontextusai erősen befolyásolták. A szellemi foglalkozást folytató társadalmi csoportok tagjai csakis a *társadalmi tervezés* által előre meghatározott, és az *ellenőrzés* következtében folyamatosan korrigált pályán éltek meg mindennapjaikat. E pálya *korlátai* és korlátokon belüli *lehetőségei* határozták meg vágyaikat, céljaikat, tették lehetővé sikereiket. A politikai és ideológia szempontok alapján emelt korlátok átlépése pedig szükségképpen a pályafutás kudarcához vezetett.

Ha az értelmiségi lét előfeltételének a *felsőfokú tanulmányok* folytatását tekintjük, már az értelmiségi pályára lépés lehetősége is társadalompolitikai kalkuláció eredménye volt. A szocialista társadalom az egyetemi, majd a főiskolai felvételi keretszámok meghatározását a tudatos munkaerő-gazdálkodás részének tekintette. A tervgazdálkodás a felsőoktatást szakemberképzésnek fogta fel, s a felsőoktatási intézetekbe felvehető és onnan kibocsátott hallgatói arányszámokat a népgazdaság szakemberszükséglete alapján az oktatási igazgatás határozta meg. Így az értelmiségi pályára kerülés „kemény” korlátja a tervgazdálkodás által megállapított képzési keretszámok voltak.

A *politikai irányítás* folyamatosan figyelemmel kísérte a felsőoktatásban részt vevők szociális összetételét is, ez az értelmiség társadalmi helyzetének megítélésének része volt. Az osztályszármazás kezdeti adminisztratív kezelését ugyan viszonylag hamar felváltotta a felsőoktatásban résztvevők szociális összetételének stratégiai elemzése, de a kedvezőtlennek ítélt tendenciák – például a munkás-, vagy parasztszármazású hallgatók arányának kedvezőtlennek ítélt alakulása – politikai stratégiai döntést és tényleges beavatkozást vont maga után.

Ugyancsak az értelmiségi pálya „korlátjának” tekinthető a pályán elérhető *jövedelmi viszonyok* meghatározottsága. Minthogy a szabad értelmiségi pályák az államosítással gyakorlatilag megszűntek, a felsőfokú képzettségű értelmiségiek tulajdonképpen *állami alkalmazottként* dolgoztak, - s ezáltal a kötött bérgazdálkodás a munkamegosztás szerinti hierarchiába sorolódtak -, ez döntő mértékben határozta meg a pályán elérhető jövedelmet. Igaz, a rendszeren belül már viszonylag hamar kialakultak azok a mechanizmusok, amelyek korrigálták a bérgazdálkodás kalkulációs szempontjai által involvált jövedelmi viszonyokat, ezek a mechanizmusok azonban folyamatos ideológiai és politikai kritikák ösztönei alatt álltak, s emiatt nemcsak a kampányszerűen ismétlődő adminisztratív ellenlépéseknek voltak kitéve, hanem felélesztették és folyamatosan fenntartották a társadalmi méretekben ható büntudatot is. Bár az érintett értelmiségi csoportok elemi egzisztenciális érdekei e spontán kialakuló, s a kritika ellenére is megtűrt mechanizmusokat folyamatosan újratermelték, a rossz társadalmi közérzet rányomta bélyegét az értelmiség önértékelésére. A legplasztikusabb, s máig ható példa az elmondottakra az orvosi hálapénz ambivalens megítélése, a felsőoktatásban dolgozók és egyes szellemi pályán működő értelmiségiek (jogászok, közigazdászok és egyes műszakiak)

másodállásban, mellékfoglalkozásban szerzett jövedelme, amelyet az ideológiai kritika a korszakban többször visszatérően az álláshalmazról és a kispolgári tendenciákról generált vitákkal utasított a lelkiismeret furdalást okozó társadalmi jelenségek közé. Bár - a 80-as évektől kezdődően - a kötött munkaerő-gazdálkodás hierarchiáján kívül szerzett értelmiségi jövedelmet (is) előbb a vállalaton belül, majd a generálisan lehetővé tett gazdasági munkaközösségek némileg legalizálták, a rendszer hivatalos értékrendjétől idegennek tekintett társadalmi magatartás miatti frusztráció, a rendszer fennállásának ideje alatt végig hatással bírt.

Az értelmiségi pálya ily módon meghatározott jövedelemszerzési képessége *nem volt versenyképes* más, a tervgazdálkodás által preferált, s alacsonyabb képzettséget igénylő pályákéval. A föld alatt dolgozó bányászok, a mezőgazdasági gépészek (pl. traktorosok), a nagy iparvállalatok kvalifikált szakmunkásai (pl. szerszámkészítő lakatosok, finommechanikai műszerészek), az építőiparban dolgozó tetőfedők jövedelmi lehetőségei -a bérc hierarchián kívüli jövedelemszerző képességet is beszámítva -, akár nagyságrendileg is meghaladhatta az értelmiségi jövedelmeket. De nagy volt az egyes értelmiségi foglalkozások társadalmi megítélése és jövedelemszerző képessége közötti feszültség is. Különösen a pedagógusi és más bölcsészpályákon mutatkozott éles ellentmondás a pálya presztízse és jövedelmezősége között, de ugyanez az ellentmondás volt tapasztalható pl. a jogász pályán belül egyfelől a vállalati és különösen szövetkezeti jogtanácsosok, másfelől a bírák és ügyészek, s kisebb mértékben a közigazgatásban dolgozó jogászok között. A megszerzhető jövedelem mértéke különösen az értelmiségi pálya rekrutációját, a társadalom foglalkozási mobilitását érintette hátrányosan.

Az értelmiségi pálya rendkívül sajátos jelensége volt - amit szintén a pályafutás megkerülhetetlen korlátai közé sorolhatunk -, az értelmiségi *státuszok hierarchiája*. Nem pusztán arról van szó, hogy eleve hierarchikus szervezetek is foglalkoztattak értelmiségieket, hanem arról, hogy minden értelmiségi pálya, az értelmiségi lét életérzésének minden mozzanatát - az egzisztenciális körülményektől kezdve az identitástudatig bezárólag - meghatározó hierarchiába szerveződött. A rendszerváltást megelőzően az orvos szükségképpen, csak körzeti orvos, alorvos, osztályos orvos, főorvos, vagy igazgató főorvos, a jogász előadó, főelőadó osztályvezető, főosztályvezető vagy hivatalvezető jogász, a jogtanácsos beosztott vagy vezető jogtanácsos a bíró ítélembíró, tanácsvezető bíró, csoportvezető bíró, kollégiumvezető bíró, vagy bírósági elnök, a mérnök üzemmérnök, tervező mérnök, vezető mérnök vagy főmérnök stb. volt. Az előmenetelt - mind a társadalmi megítélés, mind pedig az önértékelés szerint - ebben a hierarchiában történő előmenetel jelentette, s a hierarchia-piramis szűkülése miatt szükségképpen magában foglalta a pályafutás kudarcának élményét is. Az értelmiségre egyébként jellemző karriervágy nem a pályán elért sikereket, hanem a hierarchia csúcsára jutást tűzte ki célul, s minthogy ez csak a kevés kiválasztottnak (vagy kiválasztódottnak) sikerült, igen sokan csalódottan fejezték be a pályájukat.

A hierarchiában elfoglalt hely más értelmezésben a döntési csomópontoktól való távolságot is jelentette, a státuszok és pozíciók hierarchiája egyúttal *döntési hierarchia* is volt. Ugyanakkor maguk a döntések is hierarchikusan tagolódtak. Egy vállalati igazgató közgazdász vagy mérnök a közgazdászok és mérnökök között eleve pozicionált volt, de vállalatának súlya, s a térségben gyakorolt befolyása tovább növelhette pozíciójának értékét. Egy megyén belül egy erős szövetkezeti elnök már a megyei döntések befolyásolására is képes lehetett, de voltak olyan szövetkezetek, amelyeknek elnökei már országos méretű döntések tartalmára is meghatározó hatást gyakorolt.

Az értelmiségi pálya fentiekben érzékeltetett - de természetesen korántsem a maga teljességében tárgyalt - korlátai „kemény” korlátok voltak abban az értelemben, hogy mindenki csak ezek között a korlátok között lehetett értelmiségi. Ha tehát valakinek elhatározott szándéka volt, hogy értelmiségi pályára lép, meg kellett találnia a módját, hogy a munkaerő-gazdálkodási irányszámok által meghatározott felsőoktatási keretszámokon belül bekerüljön az egyetemre, el kellett fogadnia a magas társadalmi presztízs és közepszerű jövedelem ellentmondásos kilátásait, s alkalmazkodnia kellett az értelmiségi pálya hierarchikus tagolódásához.

A korlátokon belül azonban az értelmiség lét alternatív *lehetőségei* is létrejöttek, amelyek kihasználása - a folyamatos frusztráció mellett - *pozitív életérzést* is nyújtott. Már önmagában a korlátok struktúrája is lehetőséget adott az egyes korlátok átlépéséhez, anélkül azonban, hogy identitásvesztés nélkül a korlátok rendszeréből ki lehetett volna lépni. A jövedelmi korlátokat pl. át lehetett hágni a hierarchikus előmenetellel. Az értelmiségi és a vezető értelmiségi, sőt a területi vagy akár országos szakpolitikai döntéseket befolyásolni képes vezető értelmiségi jövedelmi viszonyai között ugyanis jelentős különbségek voltak. A korabeli szociológiai adatok ezt a különbséget ugyan nem érzékeltették - a jövedelmi viszonyok felmérésénél a vezetőket és diplomásokat következetesen egy kategóriába sorolták -, de tapasztalati tény, hogy a karrier-megfontolások középpontjában a hierarchikus előmenetel állt, ennek motivációja azonban legalább olyan mértékben irányult a magasabb jövedelem elérésére, mint a nagyobb döntési hatalom megszerzésével járó pozitív életérzés megélésére. (Legtöbbször azonban a két motiváció együtt hatott.) Az értelmiségi lét anyagi korlátjának áthágására ugyancsak lehetőséget adott a pálya jövedelemhierarchiáján kívüli jövedelmek megszerzési lehetőségének kihasználása.

A korlátok átlépésének lehetősége azonban nem általános, hanem csak *specifikus lehetőség* volt. A vezetői pozíció megszerzésének számos feltétele volt, s ezek között nem a szakmai teljesítmény állt az első helyen. Közismert hogy a *politikai (értékrationális) szelekció* - a célrationális nézőpontból kontraszelekció - szempontjainak érvényesítése sokak számára eleve kizárta a vezető pozíciók megszerzésének lehetőségét. Ennek jelentősége azonban korántsem volt olyan mértékű, mint ahogy az a rendszer bukását követően a köztudatban megmaradt, a politikai megbízhatóságot, mint kiválasztási szempontot számos értelmiségi pályán meglehetősen formálisan kezelték (!). Sokkal inkább akadály volt a vezetői pozíciók korlátozott száma, a vezetői ambíciók hiánya, illetve a vezetők kiválasztásnál szerepet játszó személyes tulajdonságok, mint pl. a koordinációs készségek, az emberekkel bánni tudás képessége hiánya. A kötött bérgazdálkodás által megállapított jövedelemhierarchián kívüli jövedelem megszerzésére sem nyílt mindenki számára lehetőség. Bár egyes értelmiségi szakmákban a gazdasági munkaközösségek létrehozatala után a műszaki és közgazdasági pályákon stb. meglehetősen elterjedt a másodállásból, mellékfoglalkozásból vagy egyszerű megbízásos jogviszonyból származó jövedelem, de egyes foglalkozási csoportok ebből eleve ki voltak zárva (pl. a bírák, ügyészek és más állami tisztviselők), a pozícionált értelmiségi tevékenységgel pedig a politikai normák tették összeférhetlenné.

A korlátok, ha lazultak is, többnyire mégis léteztek és kifejtették a hatásukat. Ez a hatás olyan jelentős volt, hogy az értelmiségi *attitűd-típusok* felállítását is lehetővé tették. A leginkább elterjedt tipizálást - a közéleti magatartások és részvételi formák alapján, amely többé-kevésbé a döntési hierarchiában elfoglalt helyet, a cselekvési lehetőséget s a hierarchikus önmeghatározást

fejezte ki - Bánlaky Pál végezte el.¹ Az általa megfogalmazott attitűd-típusok - a kritikátlan elkötelezettség; a kritikus-toleráns elkötelezettség; a cinikus elkötelezettség; a közöny; a nyílt ellenzékiesség; a leplezett ellenzékiesség; az „elvszerű” alkalmazkodás; a menekülés a realitások elől és a félelem - azonban nem csupán értékeket fejeztek ki (amelyek adekvát közéleti magatartási formákat involváltak), de mögöttük értelmiségi szerepfelfogások és személyiségi vonások is meghúzódtak.

Az értelmiségi szerepfelfogásnak azonban létezett egy olyan kifejeződési módja is, amelyről a korabeli kutatások nem tesznek említést, sőt a létét is szemérmesen megkerülték. Pontos fogalmi meghatározások, az információs bázisok és a módszerek megállapítása nélkül az erre vonatkozó okfejtés még megközelítően sem tekinthető tudományos értékűnek. A nyolcvanas években szerzett benyomások azonban nem lehetnek érdektelenek. Erre tekintettel megkockáztatom, hogy *sajátos*, nem tipikus, de nem is példa nélkül álló feltételek mentén létrejött *értelmiségi* közösségekben tapasztalt *szerepfelfogásról* és értelmiségi *személyiségi típusról* beszámoljak.

Az említett értelmiségi közösség létrejöttének sajátos társadalmi feltételei között a legfontosabb a *politikai struktúra csúcsához közel álló, a kultúrpolitikai döntéseket háttérből befolyásolni képes, de abban közvetlenül részt nem vevő, karakterisztikus értelmiségi identitással rendelkező, tekintélyes vezető*. Mindezekkel a feltételekkel csak azok rendelkezettek, akik korábban aktívan részt vettek a politikai döntéshozatalban, ez idő alatt értékes kapcsolatokra tettek szert, tekintélyt szereztek maguknak, ugyanakkor nemzetközileg és hazai viszonylatban is magas szinten értékelhető tudományos eredményeket értek el, s legfőképpen el tudják hitetni, hogy az egyébként mindenkire kötelező, földhözragadtan primitív politikai normáktól és leegyszerűsített ideológiai követelményektől eltérő - de leginkább azzal köszönő viszonyban sem álló - szervezetirányító és elméleti tevékenységük a rendszer ideológiai stratégiai céljait szolgálja. Tevékenységük többé-kevésbé a támogatott és megtűrt értelmiségi magatartás határán mozog, néha eléri a megtűrt tevékenység alsó határát, s ezzel kivívják a nagy pártfogó szemrehányó rosszallását, de valamilyen módon mindig elfogadható magyarázatot adva, többnyire elkerülik a legrosszabbat, az elhallgattatást, illetve eltávolítást a tudományos-kulturális közéletből. Időnként azért büntetésbe kerülnek, de a büntetés nem tart sokáig, s egy kompromisszummal - amely a tényleges viszonyokat nem változtatja meg, de megnyugtatja a haragvó hatalmasokat - helyreállítják a cselekvési szabadságukat. Neveket nem szükséges említeni, aki e kort megélte, tudhatja, hogy kikről van szó. Ilyen vezető állt a nyolcvanas években az *MTA Szociológiai Intézetének*, a *Történettudományi Intézetnek*, a *Politikai Főiskola* és a Marx Károlyról elnevezett *Közgazdaságtudományi Egyetem* több tanszékének, az *ELTE BTK Szociológiai Tanszékének*, a *Népművelési Intézetnek*, a *Magvető Kiadónak*, a *Tiszatáj*, a *Valóság*, a *Kortárs*, az *Új Írás*, az *Élet- és Irodalom* szerkesztőségének az élén, és ezzel korántsem értem a felsorolás végére. Ezeknek a vezetőknek – akiket nevezzünk egyszerűen sikeres vezetőnek - a szerepe a kor tudományos és kulturális életében azóta is felülmúlhatatlan, nem pusztán személyes teljesítményük miatt, hanem azért is, mert lehetővé tették egy ideológiai korlátoktól mentes, alkalmazkodásra csak nagyon csekély mértékben kényszerített, következképp csak kevésbé frusztrált, akkor még *fiatal értelmiségi generáció* felnövekedését.

¹Ld: Bánlaky Pál: *A kisvárosok értelmisége a „helyi társadalom” közéletében*. In: *A magyar értelmiség a 80-as években* (Szerk: Huszár Tibor) Kossuth, Budapest, 1986.

Az előző feltételnél nem kevésbé fontos az *intézményi feltételek* létrehozatala. A vezető nem pusztán szellemi, hanem szervezeti vezető is, aki a redisztribúció rendszerében képes a működés anyagi feltételeit is megteremteni. Ehhez természetesen kompromisszumokat is kell kötni, bár ezek csak látszatra kompromisszumok. Lényege, hogy a kultúrpolitikai irányadó céljaihoz igazodó működési célokat határozzon meg - bár az esetek többségében az történik, hogy elhitei a kultúrpolitika vezetőivel, hogy az egyébként saját és az általa irányított szervezet intellektuális igényei által meghatározott célok a kultúrpolitika által preferált célokkal azonosak - s ezek megvalósításához a személyi és dologi kiadásokat fedező költségvetést meg kell szereznie.

A sikeres vezető nem csak a működéshez szükséges – egyébként rendkívül szerény – anyagi eszközöket tudta megszerezni, hanem felhatalmazást kapott arra is, hogy a kultúrpolitikával elfogadtatott céljainak megvalósításához viszonylag szabadon válassza ki a megfelelő *munkatársait*. Ez volt a kor *legellentmondásosabb* jelensége. A politikai rendszer sajátosságai közé tartozott, hogy a társadalomtól nem csupán az engedelmességet, hanem az egyetértést is megkövetelte. A rendszer reakcióját nemcsak azok provokálták ki, akik demonstratív felléptek ellene, hanem azok is, akik másképp gondolkodtak, mint ahogy a rendszer azt elvárta tőlük. Sokszor veszélyesebbnek tartották az uralkodó ideológiával szemben megfogalmazott gondolatokat, mint a tevékeny szembenállás kifejezését. Míg egy március 15-ei tüntetésen részt vevő egyetemista, ha nem játszott vezető szerepet a tüntetés megszervezésében – az obligát rendőri figyelmeztetés, s az egyetemi vezetők dorgálását követően - különösebb következmények nélkül „megúsza”, egy ideológiai szempontból kifogásolt, vagy ellenségesnek ítélt tanulmány szerzője az egzisztenciáját érintő komoly retorziókra számíthatott. Annak ellenére, hogy az állami szervezetek személyzeti szervei gondos preventív munkával igyekeztek elejét venni, hogy a „fertőző” gondolatokat hordozó személyek kulcsszerepre tegyenek szert a szervezet működésében, a sikeres vezető, a saját birodalmában, nehézség nélkül tudta alkalmazni a máshonnan már eltanácsolt vagy stigmatizált értelmiségieket. Ennek magyarázata sohasem vált nyilvánvalóvá. Feltehetően a vezető és a politikai mentora között hallgatólagos megállapodás jött létre abban a tekintetben, hogy a vezető felelősséget vállal az alkalmazott személy magatartásáért. Az a feltételezés is meghúzódhatott a viszonylagos szabadság mögött, hogy ha a renitens gondolatokat hordozó értelmiségi szem előtt van, talán kevésbé provokatív lesz a fellépése. Mindenesetre az említett értelmiségi (munka-) közösségekben szép számmal helyet kaptak azok az emberek is, akiket az ideológiai egységért felelős politikai vezetők – s persze a politikai rendőrség is – személy szerint, mint *másként gondolkodókat* tartottak számon.

A nyolcvanas évek már nem pályakezdő, de még fiatal értelmisége számára ez a környezet már kedvező körülményeket teremtett az egyéniségének megjelenítésére. Nem lehet azt állítani, hogy nekik nem kellett alkalmazkodnia. A gondolat kifejezése az ő számára is éppúgy korlátozott volt, mint bárki más számára. De ha egymás között voltak, alakoskodnia nem kellett. Feladatait az érdeklődési területének megfelelően maga tematizálhatta. A sikeres vezető mindig meg tudta ítélni, hogy hol van az a határ, amit nem lehet átlépni, s tanácsaival meg tudta óvni fiatal munkatársát attól, hogy veszélyes területekre tévedjen. A forrásait szabadon választhatta meg, nem volt kötelező az ideológiai szempontból „helyes” forrásmunkák választása. Még az olyan - az egyébként mások számára kötelező - gyakorlat alól is felmentést kapott, miszerint a polgári gondolkodók műveit csak alapos marxista kritika után lehet felhasználni. S legfőképpen e források már a rendelkezésére álltak. A hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig – éppen a szóban forgó értelmiségi műhelyek munkájának eredményeképp – sorra

jelentek meg magyar nyelven a filozófiai, a szociológiai, a történettudományi, a közgazdaságtani, a szociálpszichológiai szakirodalom legjelentősebb művei.

A társadalomtudományi művek stílusa fokozatosan átalakult. Először csak a korábban még kötelező *Marx* és *Engels* idézetek maradtak el a tanulmányokból, majd a marxista forráskritikák, s végül a marxista forrásmunkák felhasználása sem volt feltétlenül kötelező. Az egyes társadalmi jelenségek értelmezése során az erőltetett, a korábbi vulgáris ideológia által kidolgozott, panelszerűen használt fogalmak helyébe a tudomány- és eszmetörténeti elemzések során alkotott fogalmak léptek. Lényegesen tágult a tudományos vizsgálat számára felszabadított társadalmi jelenségek köre. Egyenesen szenzációt keltett egyes, a korábbi időszakban tiltott, vagy kényes témával foglalkozó tanulmányok megjelenése. A korábbi sematikus, ideológiai tartalmú okfejtések helyett egyre inkább a *közgazdaságtudomány*, a *történettudomány*, a *szociológia* és a *szociálpszichológia* fogalmi rendszerét elemző módszerként használó szakmunkák jelentek meg. A száraz, akadémikus jellegű, unalmas, idézetekkel teletűzdelt dolgozatok helyett divatossá vált a könnyed stílusú, áttekinthető, de tudományos igénnyel megírt esszé.

Az *új stílus* rohamosan terjedt. Nem csupán a viszonylag zárt értelmiségi közösségek gondolkodási és kommunikációs struktúrája változott, hanem – minthogy ezen értelmiségi körök tagjai a felsőoktatás, a tudományos kutatás és a tudományos ismeretterjesztés intézményeivel közvetlen kapcsolatban álltak - a megváltozott gondolkodásmód a társadalom széles rétegeiben vált jellemzővé nagyon rövid idő alatt. Az újszerű gondolatoknak olcsó és nagy példányszámban megjelenő sorozatok adtak helyt, a bölcsészkar, a jogi kar, a közgazdaságtudományi egyetem, sőt a Politika Főiskola hallgatói olyan forrásmunkákból tanultak, amelyek a többi szocialista országban még ismeretlen, hozzáférhetetlen vagy tiltott volt. A közelmúlt történetének és társadalmi jelenségeinek megváltozott módszerekkel történő újraértelmezését közvetítő, rendszerint a késő esti órákban sugárzott, kulturális és tudományos ismeretterjesztő televíziós műsorok nézettsége megnövekedett: a kötött munkaidőben dolgozó szellemi munkások nagy része rendszeresen kialvatlanul jelent meg a munkahelyén. Fiatal értelmiségiek által látogatott olcsó éttermekben, presszóknak, kocsmáknak és a magánlakásokon tartott összejöveteleken is közgazdasági, történeti vagy szociológiai témákról folyt a vita.

Ez a közeg tette lehetővé a korábbi időszakban ismeretlen (vagy inkább feledésbe merült) értelmiségi attitűd megjelenését.

Mint ahogy az látható volt, a Bánlaky Pál által felállított attitűd-tipológia a társadalmi-hatalmi érdekcsoportokhoz köthető. Ez teljesen érthető, hiszen az értelmiség, a maga teljességében, állami alkalmazottként volt jelen a társadalomban, s nem csupán természetes hajlamainál fogva, de „professzionálisan” is a közélet valamilyen dimenziójában jelent meg. Ennél fogva szerepét is a *közélethez fűződő viszonya* alapján határozta meg. Jól megfigyelhető volt például, hogy a *kritikátlan elkötelezettség* és a *kritikus toleráns elkötelezettség* attitűdjéhez az új, a korabeli frazeológiával „szocialista embertípusnak” nevezett, meglehetősen amorf szerepminták társultak, s alapvetően elsőgenerációs értelmiségiek, valamint a korábbi történelmi osztályokhoz tartozó, de karriermegfontolásokból az új elithez csatlakozó értelmiségiek túlkompenzált szerepe volt. A *cinikus elkötelezettség* és a *közöny* a polgári osztályokból csatlakozott, de az elit szerepmagatartását ízlésük alapján elutasító értelmiségiek jellemző attitűdje. Végül a *leplezett ellenzékiesség*, az realitások előli menekülés és a félelem attitűdjéhez

tradicionális polgári szerepminták társultak, amelyek a bizonytalanságérzést az értelmiségi státusz tekintélyének túlhangsúlyozásával igyekeztek leplezni.

A 80-as évek fiatal értelmisége ezzel szemben már nem volt rákényszerítve arra, hogy a közülethez való viszony alapján határozza meg a szerepét, épp ellenkezőleg: minden lehetőséget felhasznált, hogy a *közéletben* uralkodó attitűdöktől való *távolságát* növelje. Még nem vált „szabadon lebegővé” – ez a politikai rendszerben nem is volt lehetséges –, de azt a képzetet igyekezett kelteni. Még azok is, akik családi elkötelezettségüknek fogva, vagy korábbi törekvéseik alapján beágyazódtak a politikai struktúrába (tagjai voltak a pártnak, vagy politikai jellegű intézményekhez kötődtek), a sikeres vezető politikai befolyásának védelme alatt a viszonylagos függetlenségüket hangsúlyozták. A közéleti szerephez köthető attitűd helyébe a dogmatizmus elutasításával „pártosságától” megszabadított tudományhoz fűződő viszony alapján kialakuló attitűd lépett.

Az ennek alapján létrehozott értelmiségi szerepet alapvetően a *tárgyilagosság* jellemezte. Az *egypólusú* politikai struktúrában teljesen lehetetlen volt az uralkodó politikai értékekkel szemben álló értékeket megfogalmazni, de az (ideológia által definiált) értékek mindennapos hangsúlyozása már nem volt kötelező, a tudományhoz fűződő viszony alapján meghatározott racionális világkép – legalább is a szűken értelmezett államapparátuson kívül – már elfogadható volt. (A korszak végén, a politikai rendszer *többpólusúvá* válásának idején, ez a tárgyilagosságra épülő attitűd volt az alapja az értelmiség - most már szemben álló - *politikai értékek* mentén történő differenciálódásának. A korábbi nyolc-tíz év tárgyilagossági értelmiségi világképe hivatkozási alap volt az „ellenálló” mítoszának megalkotásához, s az új politikai értékeket magáénak való értelmiségi meghasonlás nélküli közéleti szerepvállalásához.)

Az új szerepmagatartás tartalmát már nem a sematizált, hanem az *individuais személyiségjegyek* határozták meg. Minthogy alapja a most már a pártatlan, s ideológiai preconcepcióktól mentes tudományhoz való viszony volt, az intellektus kiemelt értékévé vált. A fiatal értelmiségi igyekezett életre kelteni magában azokat a személyiségjegyeket, amelyeket az intellektus megjelenítésére alkalmasnak vélt. A tudományos okfejtések és megállapítások tartalmát nem elsajátította, hanem megélte. A nyolcvanas évek szociológus oktatója és hallgatója *Webert* nem tanulmányozta, hanem weberianussá vált, s ha ez lehetséges lenne, „weberré” változott volna. (A hivatkozás esetleges, mindig az éppen tanulmányozott életmű szerzője lépett Weber helyére.) A katedrán nem az oktató jelent meg, hanem egy tudományos alkotás megszemélyesítője, aki hallatlan szuggesztivitással készítette hallgatóit az azonosulásra. Az előadás befejeztével a hallgatóság nem oszlott fel: oktatóját magával invitálva testületileg átvonult a – lehetőleg késő éjszakáig nyitva lévő – szokásos tartózkodási helyére, s megkezdődött a világ weberi kategóriákkal történő átértelmezése. A közösség az esti órákban általában kibővült, csatlakoztak hozzá az előadásait befejező más oktatók (a jellemző életkor 30-40 között), illetőleg az előadásokon valamilyen oknál fogva részt venni nem tudó hallgatók. A többnyire késő középkorú, de sokat megélt pincérek és pincérnők megértő szolidaritással szolgáltatták a fáradó társaságnak a vita élénkségét folyamatosan szinten tartó unicumot.

Ez az értelmiségi szerep nem minták alapján felvett, hanem a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején létrejött értelmiségi közösségekben kialakult és megélt szerep volt, amely nem csupán a gondolkodásmódokat, de az egész személyiséget átstruktúrálta. Ennek következménye először a tudományban és a felsőoktatásban jelent meg, s rövid idő alatt elterjedt

a társadalom értelmiségiek által uralt területein. A megcsontosodott ideológiai augurok a nyolcvanas évek végén döbbenet vették tudomásul, hogy a másként gondolkodás vált általánossá, s ők maguk váltak másként gondolkodóvá.

*

Ha az 1949-1970 közötti korszak magyar társadalomtudományi szakirodalmát az 1975 és 1990 közötti szakirodalommal - akár a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű megjelenése, akár a magyar társadalomtudományi művek tematikai, módszertani és színvonalbeli változásai alapján - összehasonlítjuk, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a társadalomtudomány terén *minőségi változás* zajlott le. Ez a változás a társadalomtudomány valamennyi ágazatára megtermékenyítő hatást gyakorolt. A szociológia és a szociálpszichológia fogalmi rendszerének elterjedése a történettudomány, a közgazdaságtudomány, az államtudományok és a jogtudomány módszertani megújulását is eredményezte, s lehetővé tette az evidenciává merevedett nézetek újragondolását.

A nyolcvanas évek elejének *társadalomelméleti és államtudományi gondolkodására* a legnagyobb hatást a weberi életmű magyar nyelvű kiadása, illetőleg a Bibó István szellemi hagyatékának rendszerezése és kiadásának előkészítése gyakorolta. A weberi hatalom- és uralomfelfogás, valamint az uralomtipológia fogalmi apparátusa szinte azonnal felváltotta az amorf, s csak történetfilozófiai szinten alkalmazható marxi hatalomfelfogást, Bibó demokráciaértelmezése, az államhatalomra és a közigazgatásra vonatkozó okfejtése pedig az államtudományi ismeretek felülvizsgálatát eredményezte.

A magyar *közigazgatás-tudomány* legnagyobb alakja kétségtelenül *Magyary Zoltán* volt, s maradt a mai napig. A magyar közigazgatás racionalizálási programjának kidolgozása, majd - a kormánybiztosi megbízatásáról való lemondását követően - a racionalizálási gondolat továbbélése során született tanulmányai² illetőleg a *Magyar Közigazgatás*³ című munkájában máig a közigazgatás-tudomány alapmunkáinak minősülnek. Mégis, a weberi racionalitásfogalmak alkalmazásával, illetőleg a demokrácia-felfogáson alapuló bibói társadalomelméleti kontextusban újraolvasva a Magyary életmű *kizárólagos* tekintélye mintha inogni látszana. Jelentőségéből ugyan mitsem vesztett, de az újraértelmezés mindenképpen felveti egy másik megközelítés jogosságát is.

Magyary a *racionalizálás* kifejezést a taylori üzemvezetés és tudományos vezetés alapfogalmainak fayoli interpretációja alapján használja.⁴ Kiindulópontja szerint a XIX. század állama a liberális világnézetből táplálkozó, alkotmányos berendezkedésen alapuló parlamentáris állam. A korábbi rendőrállamokkal szemben a jog uralmát kiterjesztette a közigazgatásra is. Magyary a jogállamot a közigazgatás és a törvényhozás kapcsolata alapján határozza meg. Eszerint a *jogállamra* jellemző, hogy:

² Ide soroljuk többek között: *A közigazgatás racionalizálása* (Budapest, 1930); *A magyar közigazgatás eredményességének és gazdaságosságának biztosítása* (Budapest, 1931); *A magyar közigazgatás racionalizálási programja* (1932); *A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból* (Budapest 1936); *A közigazgatási vezérkar* (1938); *A Tájé- és Népkutató Központ rövid fennállásának története* (1939) című tanulmányokat.

³ Magyary Zoltán. *Magyar Közigazgatás*. Budapest, 1942.

⁴ Taylor, Frederic: *Üzemvezetés - A Tudományos vezetés alapjai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.; továbbá Fayol, Henri: *Az ipari és általános vezetés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.

- a közigazgatás a törvény uralma alatt áll, működése során törvényt nem sérthet;
- az emberek alanyi jogait független bíróság biztosítja, amely szakbíróként közigazgatási bíróságot hoz létre;
- a közigazgatás és az igazságszolgáltatás közötti hatásköri összeütközések feloldására független hatásköri bíróság jön létre.⁵

A jogállam intézményi meghatározása során Magyary is – és későbbi bírálói is – a jogállamot, a liberális államot, a parlamentáris államot azonos értelemben kezeli, s történeti kapcsolatrendszerében a *preindusztriális* államok között helyezi el.

A preindusztriális állam azonban meghaladottá vált, s a változások az I. világháborúval váltak befejezetté. A változások éppen a liberális állam (Magyary által jellemzőnek tekintett) jogállami vonásait érinti. A közigazgatás a modern korban nem maradhat meg passzív jogvédő szerepkörében. Új feladatai *aktív* cselekvést követel. A technikai-gazdasági fejlődés következtében létrejött gazdasági organizációk hatóköre túllépte a partikuláris gazdasági régiók határait, hatása az egész gazdasági rendszerre, illetve az egész társadalomra kiterjed. Ez nem csak megengedte, hanem egyenesen megkívánta az *állami intervenciót*. Ennek következtében keletkezett egy egész sor kulturális, szociális és gazdasági feladat, amelyet sem a törvényhozás, sem az igazságszolgáltatás feladatai közé nem lehetett besorolni, megoldásukat a közigazgatás kénytelen magára vállalni. A változások nem csak az állami hatáskörbe tartozó és közhatalommal megoldható feladatok számszerű növekedésével jártak, hanem minőségi változást is eredményeztek. A társadalom gazdasági, szociális és kulturális szükségletei nagy részének kielégítése a közigazgatás feladatává vált.

A változások következtében a jogállam elvesztette létjogosultságát, A XX. század igényeit a XIX. század alkotmányos állama a maga korlátozott szerepkörében – vagyis a törvénynek alárendelt, jogvédő közigazgatás közreműködésével – nem tudja kielégíteni. A jogvédő közigazgatást a *cselekvő közigazgatással* kell felváltani. A cselekvő – *posztindusztriális* – állam erős executívával kell, hogy rendelkezzen, s szakszerűen és eredményesen (gazdaságosan) kell működnie.

Az erős executíva igénye túllépés a jogállam korlátain, amely arányeltolódást hoz létre az államhatalmi ágak eddigi egyensúlyában, a *végrehajtó hatalom* javára. A végrehajtó hatalom javára bekövetkező arányeltolódást azonban követni kell az állam alkotmányos rendjében bekövetkezett változásnak is, mert különben a gyakorlat és az alkotmányos rend előbb-utóbb ellentmondásba kerül.

A közigazgatás a megváltozott feladatait már nem a jogállam eszközeivel (a törvény alá rendelt közigazgatás jogalkalmazó tevékenységével) hanem *szervezéssel* képes ellátni. A szervezési tevékenység célja pedig az eredményesség, s nem a jogszerűség. Az állam pedig akkor eredményes, ha képes kielégíteni a társadalom igényeit, tehát a közjót megvalósítani. Az állami cselekvést azonban a gazdasági erőforrások korlátozzák, tehát a szervezés csak akkor lehet sikeres, ha az állam az erőforrásokat gazdaságosan használja fel. A sikeres szervezés feltételeit a

⁵ Magyary: Magyar Közigazgatás. 50. o.

racionalizálás, vagyis a közigazgatási rendszernek a taylori szervezéstudományi alkalmazásával történő átalakítása képes megteremteni.

A – rendkívül leegyszerűsítve - bemutatott okfejtés Magyary közigazgatás-tudományi felfogásának alapja, amely társadalmi kontextusától függetlenül vizsgálja a közigazgatást. Bár a közigazgatás funkcionális megítélése látszólag történeti (XIX. és XX. századi állam megkülönböztetése), s a különböző történeti korok közötti cezúra létrejött a társadalmi, közelebbről az ipari- technológiai fejlődés eredménye. Valójában azonban nélkülözi a tényleges történeti elemzést s racionalitás-felfogása is pusztán technikai jellegű.

A Magyary felfogásával *vitába* szálló Bibó István történetfelfogása egészen más eredményre vezet. A XIX. századi (jogszerű) közigazgatás és a XX. századi (eredményes) közigazgatás formális ellentétpárja helyett a jogszerűség és eredményesség *társadalmi-történeti* megjelenését vizsgálja meg az európai fejlődéstörténetben.

Álláspontja szerint a jogszerűség követelményének megjelenését a nyers, a morális korlátoktól mentes és erkölcsi tartalmat nélkülöző hatalomgyakorlás előzte meg.⁶ A kereszténység megjelenése volt az első olyan történeti körülmény, amely erkölcsi ítélet alá vonta a hatalomgyakorlást, s az isteni törvények érvényesüléséhez viszonyítva mintegy mérlegre tette, s ezáltal korlátok közé is szorította a hatalmi cselekvést, amennyiben morális fellebbezési fórumot állított a földi hatalom mellé és fölé, s ennek lélektani átütő ereje sokkal nagyobb volt, mint annak az értelemre apelláló tanításnak, amely egyszerűen szembeállította a hatalom hiú voltát a bölcs tartózkodásával. A hatalom gyakorlása tehát erkölcsi kontroll alá esik, s innen már egyenesen vezet az út a hatalom igazságosságát megítélni képes evilági fórum felé, amely a hatalmi ágak megosztásán keresztül vezetett a hatalom aktusainak bírói megítéléséig s ennek legteljesebb kifejlődéséig, a jogállamig. „...a hatalomgyakorlás jogszerűségének követelménye ... nem aXIX. század jellegzetes teljesítménye vagy követelmény, hanem maga is évszázadok óta tartó fejlődési tendencia, amelynek a hatalmi ágak megosztása, a parlamentáris kormányrendszer a jogállam XIX. századi gondolköre, csak különböző megjelenési formája.”⁷

Az eredményes közigazgatás a bibói felfogásban szintén nem XX. századi termék. Ha az eredményes közigazgatásnak a társadalmi szükségleteket kielégítő közigazgatást tekintjük, akkor az eredményességre való törekvést a közigazgatás *szolgálatszerűségében* találhatjuk meg. A szolgálatszerű közigazgatás megjelenése azonban nem XX. századi jelenség, ennél sokkal hosszabb múltra tekint vissza. Első jelentkezése a középkori hivatalnoki apparátus kialakulásával kapcsolatos. A szolgálatszerű közigazgatásról „...nem mondhatjuk, hogy a XX. század posztindusztriális fejlődéséhez kapcsolódik, hanem itt is inkább a XVIII-XIX. század fordulóját, s egyáltalán országonként a modern iparosodás beköszöntését tekinthetjük a döntő cezúrának, amelynek során a lokális egységek (közösségek) mind fokozódó mértékben atomizálódnak, s minden gazdasági és közigazgatási cselekvés a nagy számok törvényénél fogva integrálódik az egész gazdasági és igazgatási egység számára is jelentős tényé...A vasútépítést megszervező, kereskedelmi és váltójogot létesítő, telekkönyvet és adókatasztert bevezető és utoljára – de nem

⁶ A hatalom itt nem egyszerűen impérium, ahogy azt Magyary használja, hanem az akaratérvényesítés és a parancsnak való engedelmesség kikényszerítésének esélye (weberi hatalom-uralom fogalmi párosának egysége).

⁷ Bibó István: *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok*. I. kötet. (szerk: Vida István – Nagy Endre) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 271-294.o

utolsó sorban – megbízható bíraskodást és bírói végrehajtást fenntartó államszervezettel jelenik meg a szó ilyen értelmében vett eredményesség”⁸

A hatalomkoncentráció megakadályozására irányuló törekvés – amely Magyarynál a XIX század terméke, s az erős executíva kialakulásával XX. században meghaladható – Bibónál minden történeti kor sajátja, s így a XX. század követelménye is. Ehhez minden korszakban meg kell találni a megfelelő eszközöket. Kálvinnál például ilyen szerepet töltött be a rendi ellenállás gondolata, Lockenál és Montesquieunál pedig hatalom megosztásnak elmélete. Ez azonban Európában bizonyos mértékig eltorzult. A hatalom megosztása ugyanis nem azt jelenti, hogy a hatalmi ágakat „egymástól feltétlenül és mereven el kell választani, hanem azt, hogy a társadalomban található legerősebb hatalomkoncentrációt meg kell gyengíteni a különböző hatalmi erőcsoportok kiszakításával, bizonyos funkcióknak, - elsősorban a törvényhozásnak és a bíraskodásnak – a hatásköréből való kivonásával... Az állami feladatok minden fejlődése vagy kiterjedése, az állami hatalomkoncentráció minden újabb jelensége, újból meg újból azt a feladatot állítja a nagyobb teljesebb jogszerűség felé törő erők számára, hogy új meg új találmányokkal gondoskodjanak a hatalom új megjelenési formáinak az igazságosság garanciái alá helyezéséről... Joggal feltételezhetjük, hogy a hatalomkoncentráció legmodernebb formája, az irányított gazdálkodás és a nagyméretű társadalmi szervezés hasonlóképpen új technikai megoldásait fogja életre hívni annak a törekvésnek, amely arra irányul, hogy a hatalmat újból meg újból jogszerűvé tegye és érvényes értékszempontok alá vesse.”⁹

A bibói okfejtés szerint az erős executívát, vagyis a szakszerű és szolgálatszerű, eredményes hatalom létrehozatalát nem a hatalmi ágak egyensúlyának felszámolásával kell és lehet garantálni. Ez ugyanis teljes mértékben *hatástalan* abban az esetben, ha a politikum behatol a végrehajtó hatalomba, s ott az igazgatás szakszerűségének és célszerűségének szempontjaival szemben érvényesíti a törekvéseit. Ezért a racionalizálás nem csupán szervezési feladat, hanem azon intézmények létrehozatala, amely politikum által gerjesztett érdekkonfliktusok kizárja a végrehajtó hatalomból, illetőleg annak megakadályozása, hogy a preferált politikai érdekek a végrehajtó hatalomban koncentrálódjanak.

A fentiekben vázlatosan bemutatott összehasonlítás – amely része egy 1983-ban közzétett hosszabb tanulmánynak –, csak illusztráció.¹⁰ A tanulmány abban a légkörben született, amelyet a kor sok kis értelmiségi közössége teremtett a '80-as években Magyarországon. E légkör megtermékenyítő hatásának köszönhetően napvilágot látott szakmunkák és a róluk folytatott viták eredményeit a társadalmi progresszió mellett elkötelezett, közéleti szerephez jutott értelmiség közvetlenül is felhasználta. Ebben az értelemben - egy rövid időre - a magyar értelmiség nem csupán véleményformáló, hanem *társadalomalakító* szerephez jutott.

A rendszerváltást követően a gondolkodás és a gondolatok kifejezése előtti (politikai) korlátok leomlottak. Nem volt szükség további sikeres vezetőkre, akik politikai kapcsolataik révén viszonylagos védelmet nyújtottak és biztonságos létfeltételeket teremtettek értelmiségi közösségek számára. Nagy tudományos teljesítmények ma is születnek, de ennek intellektuális

⁸ i.m.279.o.

⁹ i.m. 283-284.o.

¹⁰ Fehér József: *A szakszerűség kudarca*. Jogászövetségi Értekezések 1983/2. sz.

élménye ma már csak az egyén, vagy esetleg az egzisztenciális kapcsolatok által összefűzött csoportok életérzését gazdagítja, a közgondolkodásra hatást gyakorolni már nem képes. Éppen ellenkezőleg: a magyar értelmiség *politikai* és nem intellektuális *értékek* mentén polarizálódott, s nem olvassa, nem fogadja el, sőt eleve és indulattal utasítja el a másik tábor mellett elkötelezett, vagy elkötelezettnek vélt értelmiségi kör produktumát. Az ellentétes erők kioltják egymást, a szellemi erőfeszítés eredménye egy üres fiókban porosodik. Ezzel az értelmiség elveszítette a lehetőséget, hogy aktív hatást gyakorolhasson a közéletre. A reményt azonban nem szabad elveszíteni, ezért a mondanivalóm mottójául nem egy bölcsességet, hanem egy interjú részletét választottam, amelyet most – rendhagyóan - írásom végén teszek közzé:

„Nézetem szerint – s ez okozta nekem a legnagyobb csalódást, amióta hazaköltöztem – én úgy képzeltem el...a magyar civilizációt, hogy ez egy olyan ország, amelyik nagyon komolyan kötődik a tudás és a kultúra irányába. És a legnagyobb csalódásomra azzal találkoztam az elmúlt tizenhét évben, hogy ez nem igaz... Lehet, hogy én félreértettem ezt a Magyarországra vonatkozó képet...de ha ez (mégis) igaz, hogy itt tényleg van egy tudás-tisztelet, egy tudás és kultúra tisztelet az átlag magyar (ember) szívében és lelkében, akkor szerintem a (magyar) jövőkép pillére ennek a restaurálása...” (Róna Péter, 2012. március 2.)